

О. Г. Хомчак,

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь

АРХЕТИПОВІ СМИСЛОВІ ЕЛЕМЕНТИ КОНЦЕПТУ *ВОГОНЬ*

У статті репрезентується досвід аналізу одного з найважливіших для української ментальності концептів – концепту *вогонь*; визначаються особливості його міфологічного наповнення; з'ясовуються мовні засоби об'єктивації концепту *вогонь*.

Ключові слова: архетип, концепт, образ, символ, міф.

В статье репрезентируется опыт анализа одного из важнейших для украинской ментальности концептов – концепта *огонь*; определяются особенности его мифологического наполнения; выясняются языковые средства объективации концепта *огонь*.

Ключевые слова: архетип, концепт, образ, символ, миф.

The article deals with represented experience of one of the most important for Ukrainian mentality concept analysis, i.e. concept *fire*. Its mythological contents peculiarities are defined. The linguistic means for concept *fire* objectivation are found out.

Key words: *achetype, concept, image, symbol, myth.*

У когнітивній лінгвістиці концепт *вогонь* і засоби його об'єктивації є актуальним об'єктом дослідження. У багатьох лінгвістичних працях концепт *вогонь* досліджується в різних аспектах: вивчається його історичний і міфологічний складники; здійснюється аналіз фразеологізмів, у яких виділяються найбільш важливі з погляду лінгвістичної культури ознаки цього концепту. Дослідники кінця XIX – початку XX ст. прагнули знайти єдине пояснення для численних інтерпретацій *вогню* в міфології, ритуалах і віруваннях. Мета нашого дослідження – репрезентувати досвід аналізу концепту *вогонь* в українській мовній картині світу крізь призму його архетипних смислових елементів.

Архетипи – є основним джерелом для формування міфів, що впливають на цілі народи та історичні епохи. К. Г. Юнг визначає архетип як гіпотетичну наслідувану психологічну властивість, що «не може сприйматися чуттєво й наочно, а в разі переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом» [8, с. 277], тобто архетип завжди пов'язаний із підсвідомим. До того ж, упроваджуючи в науковий обіг термін *архетип*, К. Г. Юнг стверджував, що з архетипів або «первісних образів» складається основа нашого розуму, яку формує давня психічна першооснова [8, с. 75].

К. Г. Юнг поділяв архетипи на психологічні, якщо вони походять із пам'яті роду (напр., архетип *вогонь*), і культурні, створені культурним досвідом людства (напр., архетипи *тріця, життя, смерть*). Проте архетипи не можуть існувати «самі по собі», вони закріплюються у свідомості як архетипові образи та ідеї [8, с. 45], тобто «архетипи позасвідомого можуть виявлятися лише у творчо оформленому матеріалі» [8, с. 39].

За переконанням А. Ю. Большакової, архетип – «це первинний концепт, що визначає сутнісний розвиток людської цивілізації» [1, с. 11]. Якщо концепти проявляють себе конкретніше і, згідно з думкою Ю. С. Степанова, так би мовити, в «подрібненому» вигляді, то архетипи мають набагато загальніші, фундаментальніші властивості. Але, незважаючи на своє тяжіння до загальності й універсальності, архетип, поза сумнівом, входить у сферу концептів як виразник національних цінностей.

Концепт *вогонь* є одним із «вічних» загальнолюдських образів культури, який у першу чергу, привертає увагу дослідників своєю внутрішньою глибиною. Уся сукупність понять, образів, символів, міфів, пов'язаних з універсумом *вогонь*, є базою для його концептуалізації.

З огляду на історію та міфологію, психологічний архетип *вогонь* та відповідні йому культури в календарних обрядах слов'ян неодноразово привертала увагу науковців XIX – XX ст. *Вогонь* аналізувався і в лінгвістичному плані (і як лексема, і як засіб мовного вираження відповідного концепту).

Вогонь як культурний концепт описали сучасні науковці М. А. Красавський та Ю. С. Степанов; *вогонь* як слов'янський символ віри в межах мовної картини світу розглядав В. В. Жайворонок. Одвічна віра людини в магічну силу *вогню*, що дає світло й тепло – два головні джерела життя – породила його культ в усіх народів [2, с. 139]. Людина вклонялася *вогню* як стихії, а отже, найбільше шанувувала його властивість бути «живим» [2, с. 139]. Цей *вогонь* «уважався «чистим», «цар-вогнем», що мав властивість очищати від гріхів» і був «святішим, ніж той, яким користувалися цілодобово» [2, с. 139].

Як зазначає В. В. Жайворонок, наші предки вірили, що *вогонь* є «вивом сонячного бога на землі, послом неба на землю», тобто, за народними уявленнями, *сонце* – «головне джерело родючості», а носієм сонячної сили на землі є *вогонь*, «звідси його важлива роль в обрядах солярного культу» [2, с. 138].

Найбільш давні міфи про виникнення Всесвіту – це вчення про чотири першоелементи буття: *воду, вогонь, землю, повітря*. Крім того, у світі існують абстрактні стихії: *простір, час, душа, розум*. Вивчаючи взаємодію значень слів індоєвропейських мов, М. М. Маковський доходить висновку, що ці стихії співвідносні з першоелементами буття: земля співвідноситься із часом, вода – з простором, *вогонь* – з *душею*, повітря – з розумом. Кожний із цих елементів поводить себе по-різному, що також відбито в мові.

Символіка *вогню* була відома в міфах народів світу задовго до прийняття християнства й ототожнювалася, наприклад, із символом *світла, долі, духовної енергії*. Цікаво, що сам *вогонь* у міфах персоніфікується дуже рідко: він зображується як реальний, побутовий. Синоніми лексеми *вогонь* підтверджують це: *полум'я, вог-*

нище, пожежа, жар, іскра та ін. У складних міфологічних схемах, навпаки, *вогонь* стає об'єктом релігійного поклоніння. Це жива примхлива істота, яка їсть, п'є та спить, а коли розсердиться, то може й помститися.

Вогню приділяється велика увага в багатьох міфологіях, кожна міфологія світу має своє соціальне підґрунтя. Наприклад, грецька міфологія складалася за умов рабовласництва, тож її легенди оспівували богів і героїв, далеких від земних справ. У давньогрецькій міфології з *вогнем* ототожнювалося декілька божеств (Гефест, Прометей, Веста та ін.), та лише Прометей іде до людей, несе їм *вогонь*.

У давніх українців не було рабства, вони жили дружними родинами, де панувала общинна рівність, тому й персонажі їхньої міфології є простими, людяними, земними. У давніх українців майже кожен бог іде до людей. Найдавніший бог Сонця – Сварог – передає світло своєму синові й спускається в поетичній уяві українців на землю, щоб навчити людей користуватися вогнем і ковалювати [6, с. 55-56].

Культ *вогню*, як дійшов висновку Б. Рибаків, у найрізноманітніших формах дожив до початку ХХ ст. повсюди (*живий вогонь*, наприклад, західні українці вважали чи не найкращим оберегом) [3, с. 289]. Пересвідчитися в тому, що *вогонь* посідав важливе місце в язичеських віруваннях слов'ян допомагають фразеологізми (*стерегтися як вогню, попасти з вогню та в полум'я, тікати як від вогню, аж вогнем креше* тощо).

На думку сучасних учених, що язичницькі боги, яких уважають виявом початкової міфології, насправді були уявленнями наших предків про Всесвіт. Першоджерелами Всесвіту вважали *вогонь* і *воду* [2, с. 390]. *Вогонь* – це стихія, що дає тепло, світло, яка зійшла з неба, для того, щоб розділити свою владу над людським родом лише з іншою, настільки ж сильною стихією – *водою*.

Вогонь і *вода* становлять між собою одне з універсальних протиставлень: *Вогонь* – *біда*, *вода* – *біда*: *але багато біди, як ні вогню, ні води; Вогонь з водою ніколи не погодиш; Вогонь палить, вода студить; Вогонь – не вода, пожитки не спливають* тощо.

Вогонь і *вода* у фольклорних текстах протиставляються землі: *Скоро вогонь горить та вода біжить, та не скоро земля родить; З водою, з вогнем не дружи, а із землею дружи: від землі вийшов, земля годує, в землю підєм; Вогонь сильний, вода сильніша за вогонь, а земля сильніша за воду; Вогню не вір, воді не вір, а землі – вір* тощо.

Водночас є прислів'я, де *вогонь* і *вода* виступають єдиною одухотвореною силою поряд з іншими силами природи: *Вогонь* – *цар*, *водиця* – *цариця*, *земля* – *матінка*, *піднебесся* – *батько*, *вітер* – *пан*, *дощ* – *годувальник* тощо.

Прислів'я застерігають людей не жартувати з могутніми силами природи – *вогнем* і *водою*: *Біля вогню обпечешся, біля води обмочишся; З вогнем і водою не посперечаєшся; Вогонь та вода – нужда та біда; Вогонь та вода – супостати; З водою та вогнем не жартуй; Вогонь і вода добрі служити, але лихі панувати; Від великої води надійся шкоди; Не носися з вогнем, бо сам спечешся* тощо.

Етимологічні словники містять інформацію про наявність іменника *вода* в давніх мовах, тому припускаємо, що концепт-архетип *вода* існував у свідомості мовців ще в період язичництва й у своїй концептуальній структурі містив компоненти смислів *хвиля*, *річка*. Н. В. Шестеркіна вважає, що всі поєднання голосних спочатку мали одне значення, від нього згодом утворилися всі інші значення, представлені в мові, – значення «*вогонь* – *вода*» (це – метафори від первинного значення в індоєвропейських мовах «гнути – ламати», тобто *вогонь* – «плетіння» язиків *полум'я*, а *вода* – «плетіння» *хвилі*) [7, с. 455].

Вогонь і *вода* становлять бінарну опозицію (в українській мові *вогонь* – чоловічого роду, *вода* – жіночого), побудовану за принципом єдності та боротьби протилежностей, що відтворюється в прислів'ях, напр.: *Мужик – з вогнем, жінка – з водою* тощо.

Символіка *вогню*, як і *води*, має двоякий характер. В українській мові ці стихії взаємні: *море вогню, полум'я розлилося, хвилі полум'я*. І *вогонь*, і *вода* є посередниками, що пов'язують світ мертвих і світ живих. Уважається, що *небесний вогонь* не можна погасити *водою*, від неї він нібито сильніше розгорався.

Вогонь – символ життя, добра, стихія, яку з давніх-давен обожнювали українці. *Вогонь* уважався живою, очищувальною силою, багатством, тому не можна було давати його з дому. В народі казали: *Вогонь мститься, як його не шануєш; Добре вогонь горить, як є чим підпалить; Проти вогню і камінь лопне* тощо.

Для наших пращурів-слов'ян *вогонь* як уособлення небесного вогню відігравав значну роль не лише в повсякденному житті, але й в обрядових діях. Він виступав аналогом людського життя, душі, що перебуває в тілі, тому був обов'язковим ритуальним атрибутом і одним з найважливіших оберегів.

Вогонь часто сприймався язичниками синкретично: поряд з концептом *вогонь* (що вербалізується номінаціями *вогонь*, *полум'я*) існують *вогненний цар*, *цар грім*, *цариця блискавка*, *вогненний змії*, *вогненна стріла*, *блискавка*, *хмара*, *вогненна і полум'яна*; *вогненний бій* тощо.

До вельми цікавих слов'янських міфологічних персонажів належить і *вогненний муж* на *вогненному коні*, що стріляє *вогненними стрілами* з грізної хмари. Образ наділений рисами божества-громовержця і, ймовірно, бере початок від язичеського культу Перуна: *Вогнем все пожгу, мечем посічу, кінським хвостом попід розкидаю!* [5, с. 45]. Звичайна метальна зброя – стріла – стійко асоціювалася з *блискавкою* – зброєю верховного божества язичеського пантеону Перуна. У заговорах згадуються не лише прості, але й вогненні стріли, якими стріляє «*святий вогненний муж*» з грозової хмари [5, с. 37].

Давні слов'яни шанували так званий *живий, чистий вогонь*. «Справжній, найдієвіший», *чистий вогонь* – це той, який здобутий тертям. Інша назва – *жива ватра* – *вогонь*, здобутий за допомогою тертя «двох шматків дерева». Його шанували насамперед як оберіг від нечистої сили, нещастя. Перед вогнем худоби її окуривали зіллям, освяченим таким вогнем. Ним обносили житла, селища. *Новий вогонь* С. А. Токарев порівнює з *новою, непочатою водою*, взятою із джерела: *вогонь*, що «не служив ще людським потребам» [4, с. 65].

У християнстві *вогонь* також має своє духовно-символічне значення, використовується під час богослужінь у храмі. Але основним було не тільки його практичне призначення, а ще й символічне: *Божий вогонь*,

«вогонь нестворений», його грішно гасити. Після вечірньої жертви запалювали світильник на цілу ніч. Це слугувало символом того, що *Бог* є Провідником людині в її житті.

Відзначимо виразний взаємозв'язок концепту *вогонь* і лексеми-архетипу *Бог* в українській мовній і ментальній картинах світу. Український фольклор фіксує лексему *Бог* поряд із лексемами *вогонь* і *вода* в багатьох прислів'ях, напр.: *Хороші в батраках вогонь та вода, та не дай їм Бог своїм розумом зажити; Коли Бог не годить, то й вогонь не горить; Вогню та воді Бог волю дав; Милість Божя над гріхом, що вода над вогнем* тощо.

Таким чином, уявлення про концепт *вогонь* в українській мовній картині світу співіснує з лексемами-архетипами *сонце*, *вогнище*, *полум'я*, *блискавка*, *світло*, *Бог* і бінарною архетипною моделлю *вогонь / вода*. Основа цього ряду – первинність діяння, що забезпечує верховну позицію архетипові, який, у свою чергу, утворює певну матрицю для подальшої актуалізації концепту *вогонь* у культурологічному та художньому дискурсах.

Література:

1. Большакова А. Ю. Теория архетипа и проблемы концептологии / А. Ю. Большакова // Південний архів. Філологічні науки: Збірник наукових праць. Випуск LIV. – Херсон : ХДУ, 2012. – С. 10-20.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси: [навч. посіб.] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. Славянская мифология: Энциклопед. словарь / Научн. ред. : В. Я. Петрухин и др. – М. : ЭЛЛИС ЛАК, 1995. – 416 с.
4. Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века / С. А. Токарев. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 164 с.
5. Турилов А. А. Отреченные верования в русской рукописной традиции [Текст] / А. А. Турилов // Отреченное чтение в России XVII-XVIII веков; отв. ред. А.Л. Топорков. – М. : Индрик, 2002. – С. 8 – 74.
6. Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии / Н.С. Шапарова. – М. : АСТ, 2004. – 622 с.
7. Шестеркина Н.В. Структура пропозитивно-ассоциативного фрейма концепта 'огонь': на материале русских заговорных текстов / Н.В. Шестеркина // Изменяющаяся Россия и славянский мир: новое в концептуальных исследованиях: сборник статей [Текст]; отв. ред. М.В. Пименова. – Севастополь : Рибэст, 2009. – С. 453 – 459.
8. Юнг К. Г. Человек и его символы / К. Г. Юнг; [пер. с англ.]. – СПб : Б.С.К., 1996. – 454 с.